

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ІЗ ВРАЗЛИВИМИ СІМ'ЯМИ ТА ДІТЬМИ

Частина II
ОЗНАКИ ВРАЗЛИВОСТІ
ТА СПЕЦИФІКА ПІДТРИМКИ СІМ'Ї І ДИТИНИ

МІНІСТЕРСТВО СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
ПАРТНЕРСТВО «КОЖНІЙ ДИТИНІ»

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ІЗ ВРАЗЛИВИМИ СІМ'ЯМИ ТА ДІТЬМИ

Посібник у двох частинах

**Частина друга
ОЗНАКИ ВРАЗЛИВОСТІ ТА СПЕЦИФІКА
ПІДТРИМКИ СІМ'Ї І ДИТИНИ**

Київ – 2017

УДК 364.01 (072)

ББК 65.406 я 73

С 69

Автори:

Аносова А. В. – канд. пед. наук (розділ 7), Безпалько О. В. – докт. пед. наук, професор (розділ 3), Виногорова О. А. (розділ 8.), Грицевич О. В. (розділ 3), Журавель Т. В. – канд. пед. наук, доцент (розділ 6 та 9), Луценко І. В. (розділ 5), Лях Т. Л. – канд. пед. наук, доцент (розділ 8), Новохатня К. А. (розділ 9), Носач І. В. (розділ 4), Остролицька Л. І. (розділ 5), Петрович В. С. – канд. пед. наук, доцент (розділ 6), Петушкова Л. А. (розділ 2), Пилипас Ю. В. (розділ 1), Цюман Т. П. – канд. пед. наук, доцент (частина II, розділ 6).

Пінчук І. М. – канд. педагогічних наук, начальник Управління профілактики соціального сирітства Міністерства соціальної політики України

Рецензенти:

Колбаса Р. С. – директор Департаменту захисту прав дітей та усиновлення Міністерства соціальної політики України

Пінчук І. М. – канд. педагогічних наук, начальник Управління профілактики соціального сирітства Міністерства соціальної політики України

Суліма О. В. – начальник Управління у справах людей похилого віку та надання соціальних послуг Міністерства соціальної політики України

Посібник підготовлено в рамках проекту «Розробка посібника із соціальної роботи з вразливими сім'ями і дітьми», що впроваджувався Міжнародною благодійною організацією «Партнерство «Кожній дитині» за фінансової підтримки Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні.

С 69 **Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми:** посіб. у 2-х ч.; Ч. 2 (Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми) / А. В. Аносова, О. В. Безпалько, Т. П. Цюман та ін. / За заг. ред.: Т. В. Журавель, З. П. Кияниці. – К. : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. – 352 с.

Частина друга посібника розкриває особливості організації надання послуг сім'ям з дітьми з урахуванням ключової ознаки вразливості. У посібнику лаконічно розкрито інформацію щодо професійних обов'язків і основних напрямів роботи фахівця соціальної роботи, особливостей його взаємодії з іншими надавачами соціальних послуг.

УДК 364.01 (072)

ББК 65.406 я 73

© Партнерство «Кожній дитині», 2017

© Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, 2017

© ТОВ «ОБНОВА КОМПАНІ», 2017

ISBN 978-617-7239-20-7

ЗМІСТ

Розділ 1. Соціальна адаптація внутрішньо переміщених сімей з дітьми	5
Розділ 2. Соціальна допомога особам, які пережили травму чи втрату (зокрема, внаслідок стихійного лиха або війни) ..	35
Розділ 3. Запобігання відмовам від дітей раннього віку	75
Розділ 4. Соціальна інтеграція випускників інтернатних закладів	119
Розділ 5. Соціальна робота з сім'ями, в яких є особи з інвалідністю.....	159
Розділ 6. Попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми.....	191
Розділ 7. Соціальна робота із сім'ями, в яких є особи, залежні від психоактивних речовин (ПАР)	239
Розділ 8. Соціально-психологічна підтримка сімей, яких торкнулась проблема ВІЛ/СНІДу.....	273
Розділ 9. Соціальна підтримка дітей, які перебувають у конфлікті із законом, та їх сімей.....	311

РОЗДІЛ 9. Соціальна підтримка дітей, які перебувають у конфлікті із законом, та їх сімей

- У чому полягає сутність конфлікту із законом?
- Якими є основні фактори ризику потрапляння дитини у конфлікт із законом?
- Які основні нормативно-правові акти регламентують соціальну роботу з дітьми, які перебувають у конфлікті з законом?
- Хто може бути надавачем послуг дітям, які перебувають у конфлікті із законом, та їх сім'ям?
- Які особливості проведення оцінки потреб? На що необхідно звертати особливу увагу?
- Які особливості планування роботи?
- Які форми доцільно використовувати у процесі соціальної роботи з дітьми, які перебувають у конфлікті із законом, та їх сім'ями?
- Якими є основні рекомендації щодо роботи з дітьми, які перебувають у конфлікті із законом, та їх сім'ями?
- Соціальна історія
- Ефективна модель «Центр відвідування для дітей у конфлікті із законом»

Додаток 9.1. Орієнтовний алгоритм взаємодії підрозділів Кримінально-виконавчої інспекції (КВІ – органу пробації) та центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, служб у справах дітей у заходах, які вживаються щодо неповнолітніх у конфлікті з законом

Додаток 9.1.1. Банк ресурсів (наявних у місцевій громаді)

Додаток 9.1.2. Орієнтовний план групових заходів ЦСССДМ

Додаток 9.1.3. Довідка про участь у заходах ЦСССДМ

Додаток 9.2. Стадії зміни поведінки

У чому полягає сутність конфлікту із законом?

Конфлікт із законом – це ситуація, яка виникає внаслідок порушення особою законодавчо закріплених норм та тягне за собою певні санкції.

Дитина, яка перебуває у конфлікті із законом, – це неповнолітня особа (неповноліття охоплює період від 14 до 18 років), яка скоїла правопорушення і/або перебуває на профілактичному обліку у відділі/секторі ювенальної превенції, або відбуває покарання за вироком суду (пов'язане з позбавленням волі чи ж альтернативне покарання).

Серед дітей, які перебувають у конфлікті із законом, можуть бути такі категорії:

- діти, які поставлені на профілактичний облік у секторах ювенальної превенції (раніше – кримінальна міліція у справах дітей);
- діти, які поставлені на облік у кримінально-виконавчій інспекції (підрозділі пробації), тобто засуджені до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, або звільнені від відбування покарання з випробуванням;
- діти, ув'язнені у слідчому ізоляторі;
- діти, які відбувають покарання, пов'язане з позбавленням волі у виховній колонії.

У цьому параграфі ми розглянемо особливості роботи з дітьми, які поставлені на облік у кримінально-виконавчій інспекції (підрозділі пробації), та їх сім'ями. Адже сьогодні, у час реформування системи та підходів до покарань неповнолітніх, велика увага зосереджена на розвитку пробації, що є альтернативою ув'язненню і дозволяє максимально ефективно використовувати принципи перевиховання та ресоціалізації в умовах громади дітей, які потрапили у складні життєві обставини у зв'язку із правопорушенням, та їх сімей. Консолідація зусиль для ефективного надання послуг таким дітям та їх сім'ям на рівні громади здатна забезпечити подолання і попередження тих факторів, які впливають на рецидивну злочинність.

Пробація – система наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до засуджених, виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого⁴³. Основною метою пробації є запобігання повторним правопорушенням та ресоціалізація осіб, які потрапили у конфлікт із законом, шляхом дослідження їх особливостей та умов життя, впровадження системи програм різного спрямування, соціального патронажу тощо. Процес пробації зорієнтовано також на дослідження факторів, що сприяли вчиненню злочину, та, за можливості, усунення їх впливу.

⁴³ Закон України «Про пробацію» від 5 лютого 2015 р. №160-VIII.

Якими є основні фактори ризику потрапляння дитини у конфлікт із законом?

Існує ряд **криміногенних факторів**, які опосередковано чи прямо впливають на **ризик** розвитку девіантної поведінки, зокрема делінквентної та кримінальної.

До них належать як статичні фактори ризику (такі, що не змінюються, включаючи фактори, пов'язані з історією попередніх правопорушень, віком та статтю), так і динамічні (такі, що можуть бути змінені, отже передбачають застосування виправних заходів).

Криміногенні фактори ризику можуть бути класифіковані за п'ятьма категоріями:

1. Особистісні фактори.
2. Фактори сімейного впливу.
3. Фактори шкільного середовища.
4. Фактори впливу ровесників.
5. Фактори громади.

1. До особистісних факторів відносять стан здоров'я, фізичний стан, а також темперамент, специфічні особливості характеру, зокрема:

- акцентуації характеру (найбільш загострені риси характеру, що притаманні 90 % дітей підліткового віку. При цьому дослідження свідчать, що для підлітків, які перебувають у конфлікті із законом, найчастіше характерні такі акцентуації характеру, що заважають ефективній соціальній адаптації та сприяють формуванню делінквентної і кримінальної поведінки: гіпертимний, епілептоїдний (збудливий), істероїдний (демонстративний), нестійкий;
- імпульсивність (часто протиправні дії опосередковуються ситуаційно-імпульсивними чи афективними мотивами; такі мотиви реалізуються без етапу попереднього планування і вибору адекватних об'єктів, цілей, способів і програми дії для задоволення актуальної потреби);
- невміння керувати своїми емоціями та почуттями;
- нездатність мислити критично, логічно та послідовно;
- невміння адаптуватись до ситуації;
- дефіцит соціальних навичок;
- нестача навичок вирішення проблем;
- відсутність навичок прогнозу наслідків, поставлення цілей і планування;
- проблеми психічного здоров'я.

Проблеми із психічним здоров'ям часто вважають важливими індикаторами при визначенні ризику розвитку протиправної поведінки. Найбільш поширеними психічними проблемами є: психопатичний розвиток та психопатії (59,6 %); залишкові прояви органічного ураження мозку та інтелектуальна недостатність (44 %).

До особистісних криміногенних факторів належать також:

- досвід делінквентної поведінки (попередня участь у бійках, вандалізмі, дрібних крадіжках тощо);
- досвід вживання психоактивних речовин (алкоголю, марихуани та інших наркотиків);
- перший досвід вживання психоактивних речовин у віці 14 років чи раніше.

У підлітків, задіяних у системі правосуддя, спостерігаються високі показники вживання алкоголю і наркотиків, але необхідно зазначити, що чинники, які призводять до вживання алкоголю, різняться залежно від статі. Наприклад, хлопці схильні вживати алкоголь та наркотики з метою отримання задоволення, тоді як дівчата роблять це частіше для того, щоб впоратись із психологічною травмою або іншими проблемами. Вплив таких речовин на когнітивно-поведінкові функції підлітка легко спрогнозувати. Роль алкоголю та наркотиків як мотивуючих або сприятливих факторів формування протиправної поведінки стає очевидною із розповідей підлітків про відповідні події чи обставини, які призвели до скоєння злочину.

Важливу роль у формуванні делінквентної та кримінальної поведінки також відіграє наявність антисоціальних поглядів і переконань у підлітків, зокрема:

- толерантне ставлення до порушень закону;
- самоідентифікація з кримінальним оточенням;
- неповага до закону, судових органів, поліції;
- невміння співчувати;
- спротив змінам тощо.

Схвальне ставлення до антисоціальних вчинків, зокрема шляхом нейтралізації (заперечення відповідальності, мінімізація шкоди, звинувачення жертви та виправдання вибору злочинних дій), є особливо характерним індикатором ризику серед неповнолітніх чоловічої статі.

2. Фактори сімейного впливу. Сім'я є основним середовищем соціалізації дитини, саме в сім'ї дитина засвоює основні правила, норми та моделі спілкування. Формування передумов протиправної поведінки неповнолітніх у сімейному оточенні пов'язане зі: складними життєвими обставинами їх рідних; порушенням структури сім'ї та негативним психологічним кліматом у сім'ях; хибною педагогічною позицією батьків та неадекватним стилем сімейного виховання, низькою батьківською компетентністю загалом; нехтуванням

проблемами і потребами дитини; наявністю криміногенного досвіду у батьків або інших членів сім'ї; вживання батьками алкоголю та різного виду психоактивних речовин.

Дослідження, проведені у Піттсбурзі та Кембриджі, засвідчили, що наявність у батька, матері, брата чи сестри неповнолітнього судимості або притягнення членів сім'ї до кримінальної чи адміністративної відповідальності є значним фактором ризику для вчинення правопорушень серед неповнолітніх⁴⁴.

Особлива увага, у контексті криміногенних особистісних факторів, повинна бути спрямована на:

- сім'ї з дітьми, в яких батьки у зв'язку з тривалою хворобою не можуть виконувати належним чином свої батьківські обов'язки;
- сім'ї, де триває процес розлучення батьків та вирішується спір між матір'ю та батьком щодо місця проживання дітей, участі в їх вихованні;
- сім'ї з дітьми, де батьки ухиляються від виконання батьківських обов'язків;
- сім'ї, діти в яких перебувають в інтернатних закладах (крім спеціальних та спеціалізованих), або де є ризик влаштування дітей до таких інтернатних закладів за заявою батьків у зв'язку з неспроможністю задовольнити потреби дітей;
- сім'ї, в яких було скоєне фізичне, психологічне, сексуальне, економічне насильство над дітьми, жорстоке поводження з ними або існує реальна загроза його вчинення;
- сім'ї, в яких діти систематично самовільно залишають місце постійного проживання;
- сім'ї, діти шкільного віку в яких не зараховані для навчання до загальноосвітніх навчальних закладів або систематично без поважних причин пропускають навчальні заняття⁴⁵.

Окрім того, на ризик скоєння правопорушень неповнолітніх впливає байдужість батьків до життя своєї дитини та обмеження часу і тем для спілкування лише побутовими питаннями.

Великий вплив на стосунки між батьками та дітьми чинить схвалення батьками успіхів своєї дитини та створення таких ситуацій успіху. Діти, які отримують підтримку з боку своїх батьків та відчувають себе успішними, набагато рідше потрапляють у ситуації конфлікту із законом.

3. Фактори шкільного середовища. Шкільне середовище є продовженням соціалізації дитини через взаємодію із працівниками школи та однолітками, а

⁴⁴ Farrington D. Criminal Careers up to Age 50 and Life Success up to Age 48: New Findings from the Cambridge Study in Delinquent Development / Farrington D. – London. : Home Office Research, Development and Statistics Directorate, 2006.

⁴⁵ Постанова КМУ від 24 вересня 2008 р. № 866 (зі змінами) «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини», п. 3.1.

також шляхом її залучення до різноманітних шкільних заходів і формування тих чи інших уподобань, захоплень.

У шкільному середовищі формуванню передумов протиправної поведінки дітей та підлітків сприяють:

- низький рівень безпеки школи (доступ на територію школи сторонніх осіб, продаж на території школи психоактивних речовин тощо);
- надмірно жорсткі вимоги до успішності навчання;
- застосування стосовно учнів надмірних дисциплінарних санкцій;
- практика стигматизації і таврування тих, хто відстає у навчанні та поведінці;
- високий рівень конкуренції між учнями;
- незалучення учнів до соціально корисної діяльності та позаурочних чи позашкільних заходів; низький рівень успішності у навчанні;
- погані стосунки з педагогами та/або однолітками;
- цькування дитини однолітками;
- сформоване у дитини негативне ставлення до навчання, школи загалом, відсутність бачення дитиною свого майбутнього.

Часто вищенаведені фактори є взаємопов'язаними: дитині, якій складно дається засвоєння навчального матеріалу та, відповідно, яка має низьку успішність у навчанні, набагато важче, ніж успішним учням, встановити позитивні й емоційно сприятливі контакти з учителями. До такої дитини з боку педагогів можуть висуватися жорсткіші вимоги, які, водночас, вона не здатна задовольнити. Таким чином формується своєрідне замкнене коло, з якого дитина не бачить виходу та починає порушувати встановлені норми і правила (навчання, спілкування, дисципліни), наслідком чого може стати потрапляння у конфлікт із законом.

4. Фактори впливу ровесників. Вплив ровесників на формування протиправної поведінки проявляється згодом, після того, як вступають у дію особистісні та родинні фактори, коли дитина дорослішає.

У неформальному середовищі однолітків формування передумов протиправної поведінки пов'язане з: наявністю у ньому осіб, яким властива протиправна поведінка, та груп однолітків асоціальної й антисоціальної спрямованості; недоступністю для них соціально позитивних неформальних груп; конфліктами між підлітковими угрупованнями; доступністю для неповнолітніх засобів девіантної поведінки; надмірним тиском на неповнолітніх їх групи або, навпаки, їх ігноруванням з боку правоохоронних органів та громадськості.

За результатами зарубіжних досліджень, серед шляхів, які приводять дівчат до системи правосуддя, виявляється ще один суттєвий ризик, який не спостерігається серед хлопців, а саме – наявність романтичних стосунків з партнером, який вирізняється протиправною чи кримінальною поведінкою.

5. Фактори громади. Основними з цієї групи факторів є: обмежені ресурси для відпочинку, змістовного та активного дозвілля; здобуття професійних навичок, духовного розвитку та/чи медичної допомоги для неповнолітніх; високий рівень злочинності у районі проживання дитини; доступність алкоголю та наркотиків/реклама, популяризація психоактивних речовин. Регіони, що вирізняються високим рівнем злочинності, торгівлі наркотиками, не сприяють виникненню почуттів єдності ті спільності між людьми, які живуть там. У такому криміногенному середовищі діти зростають в умовах, сприятливих для формування тієї чи іншої моделі протиправної поведінки.

Велику роль відіграє наявність/відсутність у громаді мережі закладів для проведення дозвілля дітей, громадських та волонтерських організацій, просвітницько-профілактичних (або корекційних) програм як для загалу дітей, так і для тих, хто має девіантну поведінку або вже перебуває у конфлікті із законом. Чим більшою є спроможність громади взяти на себе широкі повноваження у вирішенні проблем неповнолітніх, які вчинили правопорушення або мають ризик його вчинення та практикують девіантну поведінку, тим вища можливість їх реабілітації та подальшої інтеграції у суспільство.

Найчастіше жоден окремих фактор не призводить до протиправної поведінки. Чим більша кількість факторів чинить вплив на дитину, тим вищий ризик скоєння нею правопорушення. Більше того, вивчення комбінацій таких факторів та їх взаємозв'язку не тільки підвищує спроможність суб'єктів, що надають соціальні послуги та працюють з цією категорією, передбачати ризик скоєння майбутніх правопорушень, але й допомагає краще зрозуміти поведінку дитини, її модель, основні причини, намір, мотивацію змінюватись, щоб соціально-виховна робота була максимально ефективною.

Вплив більшості з вищевказаних факторів ризику можна нейтралізувати, якщо їх своєчасно виявити та вибудувати систему **захисних чинників**, які могли б запобігти скоєнню повторних правопорушень та злочинів. До захисних чинників належать характеристики та ресурси, або «сильні сторони» дітей та членів їх родин і оточення, що сприяють просоціальній адаптації, попереджають розвиток протиправної поведінки, захищають від негативних наслідків і допомагають дитині та її родині впоратись зі стресом від негативного досвіду.

Які основні нормативно-правові акти регламентують соціальну роботу з дітьми, які перебувають у конфлікті з законом?

Починаючи з 2000 року, Україна зробила ряд важливих кроків стосовно реалізації міжнародних зобов'язань та ухвалила низку законів щодо захисту дитинства, соціальної роботи з дітьми та молоддю, попередження насильства в сім'ї, яке є одним із найзначніших криміногенних факторів. Стосовно неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом, в Україні докладено багато зусиль з метою покращення захисту прав дітей та вирішення проблем, що призвели до конфлікту із законом. На сьогодні в Україні можна говорити про існування вже чинної системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, яка удосконалюється щороку.

Кримінальна юстиція щодо неповнолітніх – це система правового реагування держави на кримінальну злочинність серед неповнолітніх, яка охоплює діяльність уповноважених державних органів, законодавство, стратегії, процедури і методи роботи, розроблені спеціально для неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом, з метою зменшення дитячої злочинності та її повторності.

Назва нормативно-правового акта	Регламентовані питання
Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») від 29 листопада 1985 р.	<p>Документ складається з 6 частин («Загальні принципи», «Розслідування і судовий розгляд», «Винесення судового рішення та вибір заходу впливу», «Поводження з правопорушниками поза виправними установами», «Поводження з правопорушниками у виправних установах», «Дослідження, планування, розробка та оцінка політики»), в яких сформульовано 30 правил з коментарями до них.</p> <p>Основні цілі Правил: держави, які ратифікували документ, мають прагнути сприяти благополуччю неповнолітніх; створювати умови для забезпечення змістовного життя підлітка в суспільстві; здійснювати заходи щодо мобілізації всіх можливих ресурсів з метою сприяння благополуччю підлітка, щоб зменшити необхідність втручання з боку закону, і ефективного, справедливого та гуманного поведіння з підлітком, який перебуває у конфлікті з законом; правосуддя стосовно неповнолітніх повинно бути складником процесу національного розвитку кожної країни в межах всебічного забезпечення соціальної справедливості для всіх неповнолітніх, одночасно сприяючи таким чином захисту молоді та підтриманню миру і порядку в суспільстві; розвивати служби правосуддя стосовно неповнолітніх для підвищення кваліфікації персоналу</p>

Назва нормативно-правового акта	Регламентовані питання
<p>Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, від 17 листопада 2010 р.</p>	<p>Керівні принципи поширюються на всіх осіб молодше 18 років, які стикаються з системою правосуддя, наприклад тоді, коли вони порушують закон, або коли їх батьки розлучаються, або коли хтось, від кого вони постраждали, має бути покараний. Керівні принципи призначені допомогти забезпечити захист прав дитини під час прийняття рішень стосовно дитини.</p> <p>Серед основних принципів – право на участь, забезпечення найкращих інтересів дитини, повага до гідності дитини, відмова від дискримінації, захист та верховенство права. У цьому документі достатньо конкретно вказано, яким чином має здійснюватися правосуддя, щоб повторно не травмувати психіку дітей, які вже були скривджені, як має бути гарантовано безпеку дітей, зазначено вимоги до професіоналізму спеціалістів, які працюють із такими дітьми, тощо.</p> <p>Ці Керівні принципи розраховані на застосування у всіх випадках, коли діти у будь-якій ролі контактують з усіма компетентними органами і службами, що беруть участь у здійсненні кримінального, цивільного чи адміністративного права</p>
<p>Кримінальний процесуальний кодекс від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI</p>	<p>Ст. 226 визначає особливості допиту малолітньої або неповнолітньої особи, зокрема у п. 1 зазначено, що допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря.</p> <p>Ст. 227 передбачає участь законного представника, педагога, психолога або лікаря у слідчих (розшукових) діях за участі малолітньої або неповнолітньої особи.</p> <p>Ст. 232 забезпечує можливість проведення допиту, впізнання у режимі відеоконференції під час досудового розслідування (стаття дозволяє проводити допит з використанням відео-засобів та методики «зелена кімната»).</p> <p>Глава 38. «Кримінальне провадження щодо неповнолітніх» стосується всіх особливостей та процедур кримінального провадження щодо осіб від 14 до 18 років.</p> <p>Ст. 487 передбачає з'ясування умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного (до складання відповідного документа можуть бути залучені також і представники соціальних служб)</p>
<p>Указ Президента України від 24 травня 2011 р. № 597/2011 «Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні»</p>	<p>Метою документа є побудова в Україні повноцінної системи кримінальної юстиції стосовно неповнолітніх, спроможної забезпечити законність, обґрунтованість та ефективність кожного рішення щодо дитини, яка потрапила у конфлікт із законом, пов'язаного з її перевихованням та подальшою соціальною підтримкою.</p> <p>Визначено, що розвиток системи кримінальної юстиції стосовно неповнолітніх має реалізовуватися через такі заходи:</p> <ul style="list-style-type: none"> • удосконалення превентивної та профілактичної роботи; • забезпечення під час здійснення дізнання, досудового слідства та правосуддя щодо неповнолітніх, які вчинили правопорушення, додержання їх прав з урахуванням вікових, соціально-психологічних, психофізичних та інших особливостей розвитку; • сприяння розвитку програм відновного правосуддя стосовно неповнолітніх, які вчинили правопорушення; • створення ефективної системи реабілітації неповнолітніх, які вчинили правопорушення, з метою їх перевиховання та ресоціалізації
<p>Закон України від 24 січня 1995 р. № 20/95-ВР «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»</p>	<p>Визначає правові основи діяльності органів і служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей, на які покладається здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень серед осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку</p>

Назва нормативно-правового акта	Регламентовані питання
<p>Закон України від 5 лютого 2015 р. № 160-VIII «Про пробацію»</p>	<p>Окреслює мету, завдання, підстави, види пробації, правовий статус персоналу органу пробації та суб'єктів пробації.</p> <p>Ст. 4 визначає метою пробації гарантування безпеки суспільства шляхом виправлення засуджених, запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинувачених, з метою прийняття судом рішення про міру їх відповідальності.</p> <p>Ст. 12 регламентує особливості пробації стосовно неповнолітніх, що спрямована на забезпечення їх нормального фізичного і психічного розвитку, профілактику агресивної поведінки, мотивацію позитивних змін особистості та поліпшення соціальних стосунків; визначає, що пробація щодо неповнолітніх здійснюється органом пробації спільно з органами і службами у справах дітей, спеціальними установами та закладами, які здійснюють їх соціальний захист і профілактику правопорушень; встановлює, що орган пробації спільно з центральним органом виконавчої влади, який формує державну політику у сфері соціальної політики, забезпечує реалізацію пробаційних програм стосовно неповнолітніх осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням</p>
<p>Порядок взаємодії кримінально-виконавчої інспекції і центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді щодо забезпечення соціального супроводу і контролю за поведінкою дітей та молоді, які засуджені до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, звільнених від відбування покарання з випробуванням або умовно-достроково, затверджений Наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань, Наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань, Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 28.10.2008 р. № 288/4322</p>	<p>Визначає основні напрями та форми взаємодії кримінально-виконавчої інспекції і центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді щодо соціального супроводу і контролю за поведінкою дітей та молоді, які засуджені до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, звільнених від відбування покарання з випробуванням або умовно-достроково.</p> <p>Одним з основних напрямів взаємодії є надання соціальної допомоги засудженим дітям та молоді під час їх перебування на обліку в інспекції, а також залучення до процесу соціального супроводу і контролю за поведінкою дітей та молоді об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, у тому числі благодійних організацій, а також окремих громадян.</p> <p>Згідно з порядком, ЦСССДМ виконують такі функції:</p> <ul style="list-style-type: none"> • визначення потреб у наданні соціально-педагогічних, соціально-медичних, соціально-економічних, психологічних, юридичних та інформаційних послуг дітям та сім'ям, у яких вони виховуються, здійснення соціального патронажу шляхом надання цих послуг; • сприяння зміцненню родинних та суспільно корисних зв'язків дітей і молоді, набуттю ними освіти, вирішенню питань трудового і побутового влаштування; • здійснення заходів, спрямованих на формування та закріплення здорового способу життя, профілактику наркоманії, алкоголізму, соціально небезпечних хвороб, у т. ч. ВІЛ/СНІДу; • організація і проведення «Днів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді» у підрозділах інспекції; • розповсюдження інформаційно-довідкової та соціально-рекламної продукції центрів про послуги, що ними надаються, з профілактики негативних явищ та соціально небезпечних хвороб; • консультування персоналу інспекції з питань соціально-виховної і психологічної роботи з дітьми та молоддю; • участь у проведенні навчально-практичних семінарів для персоналу інспекції з питань ресоціалізації дітей та молоді

Кримінальне процесуальне законодавство України чітко не регламентує права й обов'язки педагога та психолога у процесуальних діях за участі неповнолітніх.

Загальне завдання педагога або психолога – допомогти слідчому встановити психологічний контакт, виробити правильну тактику проведення допиту дитини, сформулювати запитання з урахуванням дитячої психіки або індивідуальних особливостей неповнолітнього. Для цього педагог або психолог може бути ознайомлений із деякими обставинами кримінального провадження, даними про особу неповнолітнього, про його ставлення до підозрюваного, потерпілого, про подію кримінального правопорушення тощо. Після опитування (допиту) дитини психолог може скласти професійний висновок.

Відповідно до чинного законодавства, на початку допиту педагогу, лікарю, батькам або іншим законним представникам роз'яснюється їх обов'язок бути присутніми при допиті, а також право викладати свої зауваження і з дозволу суду ставити свідкові або потерпілому запитання. Слідчий або суд вправі відвести поставлене запитання. Але запитання, поставлені дитині педагогом або лікарем, і їх зауваження обов'язково заносяться до протоколу допиту або протоколу судового засідання (ч. 2 ст. 168, ст. 307 КПК України).

Законодавство України дозволяє представникам соціальних служб, поліції, слідчим, суддям застосовувати норми правосуддя, дружнього до дитини (зокрема, «зелені кімнати» для допиту/опитування), враховуючи найкращі інтереси дитини.

Хто може бути надавачем послуг дітям, які перебувають у конфлікті із законом, та їх сім'ям?

До органів і служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей, на які покладається здійснення соціально-правового захисту і профілактики правопорушень серед дітей, зокрема тих, які перебувають у конфлікті із законом, належать⁴⁶:

- центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері сім'ї та дітей (*станом на 2016 р. – Міністерство соціальної політики України*), відповідні структурні підрозділи обласних, Київської міської, районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських і районних у містах рад (*служби у справах дітей*);
- уповноважені підрозділи органів Національної поліції;
- приймальники-розподільники для дітей органів Національної поліції;

⁴⁶ Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24 січня 1995 р. № 20/95-ВР.

- школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти;
- центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я;
- спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України (виховні колонії);
- притулки для дітей;
- центри соціально-психологічної реабілітації дітей;
- соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка).

Також до соціальної, соціально-педагогічної, соціально-медичної, психологічної роботи з дітьми, які опинилися у конфлікті із законом, та їх сім'ями можуть долучатися такі суб'єкти:

- центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- центри медико-соціальної допомоги дітям та молоді «Клініка, дружня до молоді»;
- навчальні заклади;
- громадські українські та міжнародні організації, благодійні фонди;
- релігійні організації.

З неповнолітніми, які засуджені до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, звільнені від відбування покарання з випробуванням або умовно-достроково, соціально-виховну роботу та пробаційні програми реалізують кримінально-виконавчі інспекції (підрозділи пробації)⁴⁷ із залученням ЦСССДМ та громадських організацій.

Дослідження, проведені ЮНІСЕФ спільно з Українським інститутом соціальних досліджень імені О. Яременка та громадськими організаціями, свідчать, що діти підліткового віку загалом та, зокрема, ті, які перебувають у конфлікті із законом, переважно не готові звертатися за отриманням послуг самостійно. Серед основних причин того, що діти не звертаються за послугами, такі: недовіра до спеціалістів у питаннях дотримання конфіденційності; несформованість цінності здоров'я та життя загалом і, відповідно, потреби у зверненні по консультації або допомогу до спеціалістів; необізнаність з питань спектру дружніх послуг для дітей, який існує у їх регіоні; несформованість навичок щодо самозвернення у разі існування певної проблеми чи питань; відсутність необхідних та дружніх до дитини послуг у регіоні її проживання.

⁴⁷ Закон України «Про пробацію» від 5 лютого 2015 р. №160-VIII.

Які особливості проведення оцінки потреб? На що необхідно звертати особливу увагу?

Здійснюючи оцінку потреб дітей, які перебувають у конфлікті із законом, та їх сімей, варто зважати, що співробітниками кримінально-виконавчої інспекції (підрозділу пробації) в обов'язковому порядку заповнюється Форма оцінки ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення (далі – форма оцінки), що була розроблена Державною пенітенціарною службою України за підтримки проекту РСКЮ (Агрітім Канада).

Форма оцінки містить такі категорії:

- стосунки в сім'ї;
- освіта, навчання і працевлаштування;
- дозвілля та відпочинок;
- стосунки з друзями та однолітками;
- вживання психоактивних речовин;
- особисті якості та поведінка;
- ставлення до правопорушень.

Використання такого інструменту дає змогу проводити ефективний збір, узагальнення та аналіз інформації щодо ситуації неповнолітнього, а також допомагає визначити перелік необхідних видів послуг, методи та інтенсивність втручання, стадії готовності дитини працювати над зміною поведінки в тій чи іншій сфері її життя⁴⁸.

ФСР/соціальному працівнику доцільно, за можливості, ознайомитися з результатами такої оцінки, зробивши відповідний запит до кримінально-виконавчої інспекції (підрозділу пробації) для їх подальшого врахування у плануванні послуг.

Які особливості планування роботи?

План роботи з дитиною, яка перебуває у конфлікті із законом, та її родиною охоплює заходи з моменту поставлення неповнолітньої особи на облік КВІ (підрозділу пробації), після винесення вироку суду та до кінця призначеного судом строку покарання або випробувального строку.

Складання плану ґрунтується на основі результатів як оцінки потреб дитини та сім'ї, що здійснюється ЦСССДМ, так і оцінки ризиків та потреб, що здійснюється КВІ (підрозділом пробації).

Відповідно, для ефективного планування необхідно враховувати алгоритм взаємодії у роботі з неповнолітнім КВІ та ЦСССДМ, що наведений у додатку 9.1.

⁴⁸ Методичні рекомендації щодо проведення оцінки ризиків і потреб дітей в конфлікті з законом можна завантажити за посиланням: <http://kvs.gov.ua/zmi/MetodRyzyk06022015.pdf>.

Обираючи найбільш ефективні послуги для внесення у план роботи з неповнолітніми, необхідно зважати на індивідуальні характеристики дітей. Ці характеристики містять, з-поміж іншого, культурні та гендерні аспекти, рівень розвитку, стиль сприйняття інформації дитиною, а також – усвідомлення нею необхідності зміни поведінки та способу життя і стадію зміни поведінки. Урахування цих факторів дає змогу підібрати найбільш відповідні для дитини та її сім'ї засоби втручання і суб'єктів, що надають соціальні послуги, та розробити ефективну стратегію втручання відповідно до стадії готовності неповнолітнього працювати над змінами з метою забезпечення найкращих його інтересів.

Модель стадій зміни поведінки була розроблена як загальна теорія поведінкових змін у межах роботи з людьми, залежними від психоактивних речовин, на початку 1980-х років американськими вченими Джеймсом Прочаска і Карлом ДіКлементе (Prochaska J. O., DiClemente C. C.). Ця модель основана на положенні, що зміна поведінки має бути добровільною, процес зміни займає певний проміжок часу і проходить кілька етапів, на кожному з яких повинна бути використана відповідна стратегія/ї. Ключовою концепцією є «готовність до змін», яка розглядається як внутрішній стан, чутливий до впливу зовнішніх факторів.

На сьогодні вже визнано, що така модель зміни поведінки актуальна для всіх поведінкових змін, у тому числі – зміни протиправної поведінки.

Стадії зміни поведінки:

1. Незацікавленість у змінах.
2. Роздуми про зміни.
3. Підготовка до змін.
4. Дії.
5. Підтримка змін.

Необхідно правильно визначати стадію зміни поведінки, на якій перебуває підліток, для розроблення подальшої стратегії роботи з ним, розуміти, що він відчуває стосовно специфіки своєї поведінки, чи усвідомлює ризики, чи є у нього мотивація до змін і наскільки вона сильна.

Важливо, що дії ФСП/соціальних працівників з отримувачем послуг без урахування стадії зміни поведінки, на якій він перебуває, можуть бути не тільки неефективними, а й мати зворотний результат – підштовхнути його до закріплення навичок ризикованої чи протиправної поведінки і викликати ще більшу недовіру до фахівців.

Детальніша інформація про стадії зміни поведінки подана у додатку 9.2.

ФСР/соціальний працівник, який координує розроблення плану роботи з неповнолітнім, має володіти інформацією про всі ресурси та суб'єктів, що надають послуги, які є у громаді. Один надавач послуг може бути не в змозі забезпечити весь спектр необхідних дитині соціальних, психологічних, соціально-медичних послуг, відповідно до оцінки потреб. У такому разі потрібно здійснювати переадресацію для отримання послуг, участі у заходах/програмах до інших надавачів послуг.

Умови, за яких ефективність переадресації підвищиться, такі:

1. Неповнолітній та члени його сім'ї мотивовані до вирішення проблем дитини/сім'ї і чітко усвідомлюють позитивний результат звернення по допомогу (розуміють, у чому полягає проблема, для чого необхідно її вирішити, як її вирішення вплине на подальше життя сім'ї, у т. ч. – сприятиме уникненню в майбутньому проблем із законом та інших життєвих ризиків).
2. Між неповнолітнім та фахівцем існує позитивний контакт, заснований на довірі; важливо, щоб фахівець, який переадресує підлітка для отримання послуг в іншій організації, був авторитетним для цієї дитини і будував свою взаємодію з нею на засадах доброзичливості та неупередженості.
3. З організацією, до якої здійснюється переадресація, підписано угоду про співпрацю, або ж така співпраця регламентується іншими документами/усними домовленостями, а також фахівець, який здійснює переадресацію, упевнений, що підлітку у цій організації буде дійсно надано кваліфіковану допомогу.
4. Неповнолітній отримав чітку, доступно сформульовану інформацію про те, куди саме та до кого він має звернутися. Така інформація (зафіксована у буклеті або просто на аркуші паперу) має містити точну адресу, номери телефонів, схему проїзду, перелік послуг та умови їх отримання (з документами/без, з батьками/без, платно/безкоштовно тощо), режим роботи, якщо можливо – ПІБ фахівця, який прийме підлітка, інші важливі деталі.
5. Якщо неповнолітньому бракує соціальних навичок або мотивації для самостійного звернення до організації, в яку його направляють для отримання послуг, доцільним буде його супровід. Такий супровід може бути здійснений представником суб'єкта, який надає соціальні послуги, а також волонтерами з числа рівних (однолітків підлітка, які пройшли відповідну підготовку).
6. Організація, куди було переадресовано неповнолітнього, або він сам надали зворотний зв'язок про отримання послуги.

Переадресація у жодному разі не повинна здійснюватися формально. Якщо переадресація буде неякісною (дитина або члені її сім'ї не розуміють, куди саме звертатися; організація не розташована за наданою адресою; в організації такі послуги вже не надаються тощо), існує великий ризик не лише неотримання потрібної послуги, а й виникнення сумнівів щодо реальності дієвої підтримки, небажання дитини/сім'ї в майбутньому звертатися по допомогу, а це суттєво зменшує мотивацію до позитивних змін.

Які форми доцільно Використовувати у процесі соціальної роботи з дітьми, які перебувають у конфлікті із законом, та їх сім'ями?

Одне з найважливіших завдань соціальної роботи з дітьми, які перебувають у конфлікті із законом, та їх сім'ями полягає в усуненні криміногенних факторів, що призвели та можуть надалі призводити до протиправної поведінки (табл. 12).

Таблиця 12. Основні форми роботи відповідно до криміногенних факторів ризику

Категорія	Основні криміногенні фактори ризику	Основні завдання у роботі з дитиною	Форми
Стосунки в сім'ї	Зневажливе ставлення, байдужість до дитини з боку батьків або осіб, які їх замінюють; неналежне виховання; жорстоке поводження з дітьми	Сприяння у відновленні або формуванні підтримувальної системи соціальних зв'язків; сприяння у розвитку батьківських навичок, підвищення батьківської компетенції	<ul style="list-style-type: none"> • Соціально-психологічне і психологічне індивідуальне та групове консультування; • просвітницько-профілактичні (тренінгові) програми для батьків (окремо або разом з дітьми); • інформаційні заняття, лекторії, тематичні зустрічі для батьків тощо (окремо або разом з дітьми)
Освіта, навчання і працевлаштування	Низька успішність; часта відсутність; негативне ставлення до навчального закладу та навчання; погані взаємини між неповнолітнім і шкільним оточенням (вчителями/учнями); не навчається і не працює	Надання безоплатної правової допомоги з питань оформлення документів; сприяння підвищенню освітнього рівня; формування правової компетентності; сприяння здобуттю повної загальної середньої освіти, а також професійної освіти	<ul style="list-style-type: none"> • Соціально-психологічне і психологічне індивідуальне та групове консультування щодо підвищення вмотивованості до навчання; • просвітницько-профілактичні (тренінгові) програми для неповнолітніх; • інформаційні заняття, тренінги для педагогів ЗНЗ, ПТНЗ, ВНЗ щодо ефективної взаємодії з підлітками загалом та зокрема з тими, хто має девіантну поведінку, перебуває в конфлікті з законом; • інформаційні заняття, лекторії, тематичні зустрічі для неповнолітніх за участі роботодавців, успішних людей різних професій, «ярмарки вакансій» тощо

Категорія	Основні криміногенні фактори ризику	Основні завдання у роботі з дитиною	Форми
Дозвілля та відпочинок	Недостатньо організоване дозвілля; не залучений до просоціальних видів діяльності; відсутність особистих інтересів	Сприяння соціально-культурній адаптації та організації активного і змістовного дозвілля	<ul style="list-style-type: none"> • Масові і групові культурні заходи; • літні табори; • гуртки та творчі майстер-класи; • заняття фізичної культурою і спортом; • участь у роботі дитячої громадської організації тощо
Стосунки з друзями та однолітками	Друзі/знайомі з антисоціальною поведінкою	Сприяння пошуку друзів та знайомих з просоціальними установками та обмеженому спілкуванню з друзями із кримінальною поведінкою	<ul style="list-style-type: none"> • Лідерські програми та програми «рівний – рівному»; • акції, флешмоби просоціальної тематики, інші групові та масові заходи
Вживання психоактивних речовин	Зловживання алкоголем та/або наркотичними речовинами	Формування ідеології здорового способу життя і подолання шкідливих звичок; профілактика інфекцій, які передаються статевим шляхом, та ВІЛ/СНІДу; сприяння у підтримці й охороні здоров'я тощо	<ul style="list-style-type: none"> • Соціально-психологічне і психологічне індивідуальне консультування неповнолітніх, які вживають ПАР, спеціалістами з хімічної залежності; • просвітницько-профілактичні (тренінгові) програми, спрямовані на попередження вживання психоактивних речовин, формування відповідальної поведінки, здорового способу життя; • просвітницько-профілактичні (тренінгові) програми з батьками щодо подолання співзалежності
Особисті якості та поведінка	Дефіцит навичок вирішення проблем, імпульсивність, фізична та вербальна агресія; спроби маніпулювати/контролювати інших тощо.	Формування навичок конструктивного спілкування, управління емоціями	<ul style="list-style-type: none"> • Просвітницько-профілактичні (тренінгові) програми, спрямовані на зменшення впливу негативних факторів та формування просоціальних навичок: «Управління гнівом», «Вчимося керувати емоціями», «Життєві навички» (розроблені проектом РСКЮ, Агрітім Канада) тощо
Ставлення до правопорушень	Обґрунтування (раціоналізація) причин скоєння правопорушення; негативне ставлення до закону	Сприяння формуванню просоціальної правосвідомої поведінки	<ul style="list-style-type: none"> • Інформаційні консультації з юридичних та соціально-правових питань; • просвітницько-профілактичні (тренінгові) програми, спрямовані на мотивування до змін, тощо

Просвітницько-профілактична (тренінгова) програма – це спеціально розроблений комплекс заходів, спрямованих на попередження та/або подолання конкретної соціальної проблеми або кількох пов'язаних між собою проблем шляхом підвищення рівня поінформованості, а також розвитку відповідних умінь і навичок у її учасників. Найбільш ефективно такі програми впроваджуються у формі тренінгу (це забезпечує максимальну залученість у процес всіх учасників та учасниць програми) та за умови проведення не менше ніж 7-8 занять, пов'язаних єдиною метою.

За рішенням суду до деяких неповнолітніх може бути застосований певний вид пробаційної програми.

Пробаційна програма – це програма, що призначається за рішенням суду особі, звільненій від відбування покарання з випробуванням, та передбачає комплекс заходів, спрямованих на корекцію соціальної поведінки або її окремих проявів, формування соціально сприятливих змін особистості, які можливо об'єктивно перевірити⁴⁹.

Станом на травень 2016 року такі програми та алгоритм їх затвердження і впровадження перебувають на стадії розроблення. Передбачається, що низка вже розроблених та апробованих на сьогодні просвітницько-профілактичних програм можуть бути затверджені як пробаційні.

Якщо неповнолітньому судом не було призначено участі у пробаційній програмі, це не означає, що він не може бути задіяний у просвітницько-профілактичних програмах регіону на базі надавачів послуг, адже всі діти мають бути залучені до активної просоціальної діяльності, спрямованої на формування та закріплення готовності до зміни поведінки, розвиток життєвих навичок тощо.

Яким є основний пакет послуг/дій, заходів, найбільш оптимальних для внесення у план?

Залучення неповнолітніх та їх батьків до участі у **просвітницько-профілактичних (тренінгових) програмах** є важливою позицією для внесення до плану роботи.

Такі програми можуть бути реалізовані на базі ЦСССДМ, громадських організацій, приймальників-розподільників для дітей або ж безпосередньо у підрозділах КВІ (підрозділів пробації) за наявності відповідного приміщення для групової роботи та за участі підготованого фахівця, який здатен організувати і проводити заняття за обраною програмою.

⁴⁹ Закон України «Про пробацію» від 5 лютого 2015 р. № 160-VIII.

Добираючи учасників та комплектуючи групи для тренінгових занять у межах програми, слід зважати на:

- 1. Досвід ризикованої поведінки неповнолітнього.** В одну групу не бажано залучати дітей, які потребують профілактичного втручання у межах різних видів профілактики (первинної, вторинної, третинної). Інформацію варто подавати дозовано, залежно від способу життя учасників програми, уникаючи мимовільної реклами не практикованої раніше ризикованої поведінки. Важливо не спровокувати учасників до експериментування та відстежувати викривлення ними отриманої інформації.
- 2. Вік.** У профілактичну програму мають вноситися зміни, доповнення, обмеження з огляду на конкретну вікову групу учасників. Однак якщо учасники мають, незважаючи на вік, однаковий рівень розвитку та досвід, у межах однієї групи можуть бути поєднані учасники різного віку (наприклад, 14 та 17-ти років).
- 3. Вмотивованість до зміни поведінки та участі у програмі.** Мотивація до зміни поведінки визначає основні завдання у роботі з неповнолітнім. Програма може бути не лише не ефективною, а й завдати шкоди деяким її учасникам, якщо будуватиметься на однакових підходах до роботи з тими дітьми, які абсолютно не зацікавлені у змінах і не бажають змінюватися, та з тими, хто вже намагається активно діяти, щоб скорегувати свою поведінку.
- 4. Інтелектуальні здібності та освітній рівень.** В одній тренінговій групі мають бути неповнолітні приблизно з однаковими розумовими здібностями та рівнем освіти. Окрім того, у зміст просвітницько-профілактичної програми мають вноситися корективи та доповнення відповідно до інтелектуальних здібностей та освітнього рівня учасників.
- 5. Кількість учасників.** Важливо підібрати оптимальне число учасників групи. Щодо категорії неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом, така кількість не має перевищувати 10 осіб. Також заняття можливо проводити у невеликих групах по 3–4 учасники.

3 досвіду роботи

На базі Всеукраїнського громадського центру «Волонтер» за підтримки ЮНІСЕФ з 2012 року реалізується просвітницько-профілактична програма для дітей, які перебувають на обліку у секторах ювенальної превенції (раніше – КМСД) та КВІ (підрозділах пробації), «Вчимося бути здоровими»⁵⁰.

Метою програми є формування у неповнолітніх усвідомленого ставлення до свого здоров'я та життя, а також знань та вмінь, що дозволять уникати ризиків у своїй поведінці та відповідально робити власний життєвий вибір.

Програма складається з 8 двогодинних занять основної частини та 5 занять для тих підлітків, хто бажає продовжити співпрацю з організацією як лідер-волонтер. Заняття проводяться у формі тренінгу.

Теми занять основної Програми: 1. Вступ до Програми. Здоров'я як цінність; 2. Особливості ВІЛ-інфекції та попередження інфікування; 3. Що таке залежність від наркотиків?; 4. Профілактика вживання наркотиків; 5. Профілактика інфекцій, які передаються статевим шляхом; 6. Тестування на ВІЛ; 7. Профілактика правопорушень; 8. Безпечна поведінка та планування майбутнього.

Теми лідерських занять: 1. Волонтерство і лідерство як інструмент у подоланні ВІЛ-інфекції у молодіжному середовищі; 2. Основи тренерської майстерності та метод «рівний - рівному»; 3. Алгоритм початку діяльності лідера-волонтера; 4. Організація та проведення профілактичних заходів; 5. Контроль знань та вручення сертифікатів.

У лідерському компоненті програми можуть брати участь ті підлітки, які висловили бажання і готовність до такої участі та, після завершення програми, зможуть проводити елементи профілактичних занять і певні профілактичні заходи серед своїх однолітків (наприклад, на базі ПТНЗ, де вони навчаються). Участь у лідерських заняттях налаштовує дітей на просоціальну діяльність, підвищує впевненість у собі, власних силах, додає самостигматизацію («я нічого не зможу», «з мене нічого не вийде», «я – найгірший») тощо.

Перед залученням того чи іншого учасника до групи та початком роботи в межах програми загалом із кожним потенційним учасником зокрема проводиться одна або дві індивідуальні бесіди (мотиваційні консультації) щодо готовності брати участь у групових заняттях.

Бажано, щоб перша індивідуальна бесіда з підлітком проходила у присутності та спільно з його батьками. Під час індивідуальної бесіди: а) надається інформація стосовно змісту та особливостей програми, позитивного результату, який отримає дитина після проходження програми; б) з'ясується, як потенційний учасник оцінює своє бажання брати участь у програмі (від 1 до 10 балів), які переваги від участі у програмі він бачає; які недоліки можуть бути від такої участі (або ж – його побоювання щодо участі). Натомість, ведучий може окреслити переваги участі у програмі.

З тими неповнолітніми, хто оцінює рівень своєї вмотивованості вище п'яти, – другу бесіду проводити не потрібно. Рекомендовано не залучати у групу неповнолітніх, які після другої індивідуальної бесіди мають рівень вмотивованості щодо участі нижче п'яти та не змінили його у кращий бік. Участь у роботі групи має бути добровільною, не примусовою. З невмотивованими учасниками проводяться індивідуальні заняття, також вони залучаються до групових та масових дозвіллевих заходів тощо.

За участь у всіх заняттях (або більшості з них) підлітки отримують характеристику і сертифікат про успішне проходження програми, які передаються у відповідні підрозділи поліції та КВІ (служби пробації) і додаються ними до особової справи неповнолітнього. Плюсами отримання такої характеристики та сертифікату можуть бути, зокрема, зменшення терміну перебування на обліку у поліції; зменшення кількості зустрічей з інспектором КВІ, можливість брати участь у лідерській програмі та/або в інших програмах організації, а також різноманітних мотиваційних заходах (наприклад, спрямованих на відпочинок та дозвілля) тощо.

⁵⁰ Програму «Вчимося бути здоровими» можна завантажити за посиланням: <http://elibrary.kubg.edu.ua/9439/>

З метою підвищення рівня готовності неповнолітніх брати участь у програмі доцільно розробити спеціальну **систему мотивації**, яка відповідатиме переконанням та можливостям організаторів. Неповнолітні на початку співпраці мало вмотивовані до участі як в індивідуальних, так і у групових профілактичних заходах/програмах. Часто це пов'язано з тим, що вони: ніколи раніше не брали участі у таких програмах; мали негативний досвід участі (наприклад, у лекціях: було нецікаво, нудно, незрозуміло тощо); не розуміють важливості для себе тем, що розкриваються у програмі; не мають цінності здоров'я та життя загалом, наразі не готові до змін; мають різноманітні психологічні та поведінкові особливості (гіперактивність, педагогічна занедбаність, інфантильність тощо).

Завдання ФСР/соціального працівника, який організує заняття в межах програми, максимально долучити до робочого процесу всіх учасників, зацікавити формами і методами роботи та стилем власної поведінки, а також додатковими інструментами мотивації (від солодощів та канцелярського приладдя, як подарунків за активну участь, до участі у спільних дозвіллевих заходах – відвідання кіно, цікавих для підлітків виставок/музеїв (наприклад, сучасного мистецтва, експериментаріумів тощо).

Для пошуку ресурсів, що допоможуть у розвитку та наповненні системи додаткової мотивації дітей до активної участі у заходах і програмах, які їм пропонуються, важливо залучати спонсорів з числа місцевих підприємців, благодійників від громадських організацій/благодійних фондів. Для цього готуються відповідні листи-прохання з обґрунтуванням важливості об'єднання зусиль щодо ресоціалізації підлітків, які перебувають у конфлікті із законом, на користь та в інтересах місцевої громади.

Важливою є **робота з батьками** дітей, які перебувають у конфлікті із законом, адже їх роль у досягненні позитивних результатів ресоціалізації та попередженні рецидивів – надзвичайно важлива. У світовій ювенальній практиці найбільш ефективним є залучення батьків до просвітницько-профілактичних тренінгових програм, спрямованих на підвищення батьківського потенціалу, навчання ефективних методів впливу на поведінку підлітків. Проте це завдання не з простих. Аби зібрати групу батьків, необхідно попередньо провести з кожним з них не одну мотиваційну зустріч, визначити зручний для всіх батьків та ФСР/соціальних працівників/психологів час, створити сприятливі, довірливі умови спілкування, щоб батьки мали можливість зрозуміти – участь у програмі не є покаранням для них, це ресурс, який вони можуть використати для поліпшення взаємин як з дитиною, так і у своїй родині загалом.

З досвіду роботи

З ініціативи Міжнародної організації «Право на здоров'я» (Health Right International) у 2014 році розроблено просвітницько-профілактичну тренінгову програму «Сходинки здоров'я для батьків»⁵¹.

Метою програми є сприяння усвідомленню батьками/опікунами підлітків, які перебувають у конфлікті із законом, їх ролі у профілактиці серед підлітків поведінки, ризикованої щодо здоров'я та зокрема щодо інфікування ВІЛ, а також формування у них мотивації, відповідних знань та навичок для активного залучення до такої діяльності.

Протягом 2015 року програма реалізувалася у ряді регіонів України, чому передувало спільне навчання працівників КВІ (підрозділів пробації) та ЦСССДМ. Передбачається, що саме тісна двостороння взаємодія цих структур у роботі з батьками підлітків, які перебувають у конфлікті із законом, може сприяти досягненню позитивних результатів та залученню батьків до профілактичної роботи, що є досить складним завданням.

Програма складається з 5 занять, тривалістю близько 2 год кожне. Заняття проводяться з групою батьків у формі тренінгу, проте можлива модифікація та проведення їх також і в індивідуальній формі.

Теми занять: 1. Роль батьків у профілактиці ВІЛ і ризикованої поведінки підлітків; 2. Здоров'я як цінність; 3. Репродуктивне здоров'я; 4. ВІЛ/СНІД; 5. Попередження залежностей.

Передбачається, що паралельно з реалізацією програми для батьків підлітки також відвідують програму «Сходинки до здоров'я»⁵², яка має подібну тематику, батьки та діти разом виконують домашні завдання, що отримують від ведучих, обговорюють важливі питання здоров'я та життя.

Якими є основні рекомендації щодо роботи з дітьми, які перебувають у конфлікті із законом, та їх сім'ями?

- 1. Підвищення внутрішньої мотивації неповнолітніх до змін – одне з провідних завдань ФСР/соціального працівника.** Можна сприяти зміні поведінки підлітка та закріпленню цих змін через побудову довірливих стосунків з ним, створення ситуацій успіху, позитивного підкріплення (похвали, заохочення, підбадьорення, використання невеликих мотиваційних подарунків, залучення до заходів). ФСР/соціальні працівники можуть сприяти формуванню готовності, бажанню та спроможності неповнолітнього працювати над змінами за допомогою власного стилю роботи та свого прикладу, а також через формування у дитини конструктивних життєвих навичок (вибору, прийняття рішення, ефективного спілкування), які допоможуть їй бути більш успішною.
- 2. Застосування позитивного підкріплення – важливий інструмент на шляху зміни поведінки підлітків.** Під час формування нових навичок і корегування поведінки діти краще реагують на нові поведінкові моделі та дотримуються їх протягом більш тривалого часу, якщо їх хвалять за успіхи, а не карають за неуспішні спроби. Отже, ФСР/соціальним працівникам

⁵¹ Програму «Сходинки для батьків» можна завантажити за посиланням: <http://elibrary.kubg.edu.ua/10305/>

⁵² Програму «Сходинки до здоров'я» можна завантажити за посиланням: <http://elibrary.kubg.edu.ua/3490/>

варто застосовувати більше позитивного підкріплення, ніж негативного, для досягнення стійких результатів у корегуванні поведінки.

3. Послуги дітям та їх сім'ям мають надаватися, насамперед, відповідно до виявлених криміногенних факторів ризику. Передбачається, що основні ресурси в межах втручання повинні бути спрямовані на першочергові потреби дитини та її родини, безпосередньо пов'язані з кримінальною поведінкою. Серед прикладів криміногенних факторів, які вимагають такого першочергового втручання, можна зазначити антисоціальні настрої, цінності і переконання дитини; низький рівень контролю емоцій; спілкування з однолітками, які залучені до кримінальної діяльності; вживання психоактивних речовин; насильство в сім'ї.

4. Важливим завданням ресоціалізації неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом, є розвиток у них життєвих навичок за допомогою інструментів когнітивно-поведінкового втручання. Доцільно, щоб заходи та програми, які реалізуються з дітьми під час відбування покарання, ґрунтувались на когнітивно-поведінкових підходах, що сприяють зміні деструктивного мислення та ризикованої поведінки, забезпечують базис для мотивування особи до зміни поведінки за допомогою:

- визначення та витіснення способу мислення, що призводить до ризикованої поведінки та правопорушень (стереотипи, хибні переконання, що є основою багатьох протиправних дій);
- навчання когнітивних та поведінкових навичок та їх практичного застосування (вирішення проблем, прийняття рішень, планування; керування емоціями тощо), що сприяє формуванню альтернативної, просоціальної поведінки;
- належного реагування з боку працівників і оточення неповнолітнього, що заохочує та закріплює бажану поведінку.

5. На шляху підтримки позитивних змін у поведінці дітей важливим є сприяння їх неперервній підтримці з боку найближчого оточення та громади. До процесу перевиховання та ресоціалізації доцільно залучати просоціальні ресурси безпосередньо з оточення дітей. Згідно з результатами досліджень, успішне втручання і взаємодія з особами, які належать до групи ризику, передбачають активну співпрацю з членами родини, а також з іншими небайдужими особами у безпосередньому середовищі неповнолітнього з метою позитивного підкріплення нових бажаних моделей поведінки.

Залучення до співпраці громадських організацій (що можуть сприяти участі дітей та їх батьків у корисних заходах та просвітницько-профілактичних програмах), бізнесу (що може, наприклад, допомогти у професійному навчанні або працевлаштуванні підлітків, надавати гуманітарну допомогу), суб'єктів організації дозвілля (які можуть надати квитки або організувати для підлітків корисні оздоровчі чи рекреаційні заходи) надає змогу

ефективніше здійснювати соціальну підтримку дитини, яка перебуває у конфлікті із законом, і допомагає сім'ї дитини вийти з кризи.

6. Необхідним є здійснення оцінки та аналізу ефективності методів і прийомів, що застосовувалися до неповнолітніх, які вчинили правопорушення. Проведення регулярних заходів з відстеження результатів є невід'ємною частиною ефективного втручання.

ФСР/соціальним працівникам пропонується під час аналізу ефективності методів та прийомів, що застосовувалися до неповнолітніх, які вчинили правопорушення, зважати на:

- результативність: позитивні зміни у поведінці дитини; вихід дитини з кризи та попередження ризику вчинення нею повторного правопорушення. Варто переконатися, що реабілітація неповнолітнього пройшла успішно, відбулася корекція поведінки або її окремих проявів, в особистості спостерігаються соціально сприятливі зміни, сформовано нові життєві навички й навички спілкування, дитина готова до самостійного життя;
- адресність: відповідність запропонованих заходів потребам і можливостям дитини та її сім'ї;
- своєчасність: оперативність у прийнятті рішення про надання послуг чи здійснення соціального супроводу;
- професійність: адекватна підготовка спеціалістів до роботи з такою категорією дітей, що передбачає розуміння особливостей цієї категорії, криміногенних факторів, специфіки роботи з такими дітьми та їх сім'ями тощо.

7. Інформування щодо досягнутих результатів (надання зворотного зв'язку після проведення оцінки та аналізу ефективності методів та прийомів, що застосовувалися до неповнолітніх, які вчинили правопорушення), є обов'язковим складником роботи. Після завершення роботи з неповнолітнім, а також на певних її етапах, рекомендовано ознайомити неповнолітнього, батьків або осіб, які їх замінюють, партнерські структури, які залучені до роботи з дитиною та родиною, з висновками щодо досягнень дитини, обговорити та вислухати їх думки і пропозиції стосовно результатів роботи. Надання зворотного зв'язку неповнолітнім та їх батькам/особам, які їх замінюють, щодо їх прогресу та позитивних змін сприяє формуванню відповідального ставлення і підвищенню мотивації до подальших змін і загалом забезпечує більш ефективні результати.

Список використаних джерел

1. «Вчимося керувати емоціями»: тренінгова програма для дівчат-підлітків / Васляня О. К., Москаленко В. Л., Новохатня К. А. ; за ред. А.-Д. Греам, Т. В. Журавель, А. Ріндер фон Бекерат. – К. : Агрітім Канада, 2016. – 84 с.
2. Програма «Управління гнівом» : метод. посібник / Кальчева О. Ю., Місяк О. К. ; за ред. А.-Д. Греам, С. Прокопів, К. А. Новохатньої. – К. : Агрітім Канада, 2016. – 59 с.
3. Профілактика ВІЛ та ризикованої поведінки серед неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом : навч.-метод. посібник / [Т. В. Журавель, С. Ю. Замула, Т. Л. Лях та ін.]; за ред. Т. В. Журавель – К.: ТОВ «ОБНОВА КОМПАНІ», 2015. – 184 с.
4. Сходинки здоров'я для батьків: просвітницько-профілактична тренінгова програма : навч.-мед.посіб. для фахівців соціальної сфери щодо проведення просвітницько-профілактичних занять за програмою «Сходинки» з батьками/опікунами підлітків, які перебувають у конфлікті із законом / Т. Г. Веретенко, О. М. Єсипенко, Ю. В. Пилипас та ін. ; за ред. Т. Л. Лях. – К.: ТОВ «ВД «Калита», 2015. – 156 с.

Список рекомендованих джерел

1. Довідник для підлітків, які звільняються з виховних колоній, щодо медико-соціальних та інших видів послуг на рівні громади / Журавель Т. В., Лях Т. Л., Тимошенко Н. Є. та ін.; за ред. Т. В. Журавель, Т. Л. Лях. – К.: ВГЦ «Волонтер», 2013. – 52 с.
2. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посіб. / Максимова Н. Ю. – К.: Либідь, 2011. – 520 с.
3. Методичні рекомендації щодо організації просвітницької роботи з профілактики ВІЛ/СНІДу та ризикованої поведінки серед підлітків та молоді в установах Державної кримінально-виконавчої служби / [за ред. Т. Л. Лях ; авт. кол.: Журавель Т. В., Лях Т. Л., Скіпальська Г. Б., Чорна Ю. О.]. – К. : ТОВ «ОБНОВА КОМПАНІ», 2013. – 36 с.
4. Підготовка до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження або позбавлення волі на певний строк, у тому числі неповнолітніх : метод. посібник / за ред. Т. В. Журавель, Ю. В. Пилипас ; авт.-кол.: В. М. Вовк, Т. В. Журавель, В. М. Калівошко та ін. – К. : Версо-04, 2012. – 168 с.
5. Розвиток життєвих навичок : навч.-метод. посіб. для роботи зі старшокласниками і випускниками інтернатних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / [Л. Дума, Р. Краплич, К. Сіллевіс та ін.] ; за заг. ред. І. Зверєвої. – К.: ФОП Шарко, 2011. – 160 с.

6. Соціальна, педагогічна та психокорекційна робота з неповнолітніми, засудженими до покарань, не пов'язаних із позбавленням полі : метод. посіб. / за ред. І. Д. Зверєвої. – К.: Наук. світ, 2006. – 277 с.
7. Сходинки до здоров'я: просвітницько-профілактична програма тренінгових занять з учнями навчальних закладів системи загальної середньої освіти: навч.-метод. посіб. / Лях Т. Л., Журавель Т. В., Спіріна Т. П. та ін.; за ред. Журавель Т. В., Лях Т. Л. – К.: ТОВ «Видавничий дім «Калита», 2014. – 232 с.

3 досвіду роботи

Соціальна історія

Давид, 17 років, був засуджений за крадіжку з проникненням у приміщення до 3 років позбавлення волі з випробуванням 1 рік. Проживає з батьком та сестрою. Навчається у професійному ліцеї.

Під час збору інформації для проведення оцінки ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення було встановлено, що вихованням дитини майже ніхто не займався: батько багато працював, у зв'язку з чим фактично не мав часу для підлітка, мати була тяжко хвора, проживала окремо у селищі за містом, майже не бачилася з сином. Не відчувачи контролю з боку батьків, підліток часто пропускав заняття без поважної причини, і як наслідок – мав конфлікти із класним керівником та майстром з виробництва. Іноді, зі слів майстра, з'являвся у навчальному закладі в нетверезому стані, мав друзів, які перебували на обліку у поліції.

З метою залучення підлітка до просоціальних видів діяльності, а також для набуття необхідних навичок, Давид був направлений інспектором кримінально-виконавчої інспекції для участі у програмі «Життєві навички», яка провадилась на базі міського ЦСССДМ в межах реалізації пілотної моделі «Центр відвідування для дітей у конфлікті з законом». Крім цього, з підлітком велась індивідуальна робота психолога, спрямована на поліпшення стосунків підлітка із рідними та співробітниками навчального закладу (з якими також було проведено ряд зустрічей щодо оптимізації виховної роботи з дитиною, підвищення їх готовності надати допомогу Давиду у подоланні складних життєвих обставин, у яких він опинився). Через деякий час були досягнуті позитивні зміни у зазначених сферах. Підліток почав більше часу проводити із матір'ю, допомагав їй. З батьком відносини також поліпшилися. Давид став більше часу приділяти навчанню, дещо змінилося коло друзів, почав регулярно приходити до ЦСССДМ та Центру відвідування, іноді навіть з друзями, для участі у різноманітних заходах, іноді активно долучався і до організації заходів.

У березні 2014 року в житті підлітка сталося горе – померла його мати. Давиду було складно прийняти ситуацію та пережити втрату, він був пригнічений, звинувачував батька в тому, що той не дав йому своєчасно попрощатися з матір'ю. З цього приводу із підлітком було проведено кілька індивідуальних психологічних консультацій, у результаті чого він пробачив батька, а найголовніше – пробачив себе.

Наразі у хлопця закінчився випробувальний термін, але він і надалі приходить до інспектора кримінально-виконавчої інспекції та до соціального працівника, які були залучені до роботи з ним, за певними порадами, розповідає про зміни у своєму житті (хлопець працює, планує створити родину – одружитися з дівчиною, з якою зустрічається вже понад рік).

3 досвіду роботи

Ефективна модель надання соціальних послуг дітям, які опинилися у конфлікті із законом, «Центр відвідування для дітей в конфлікті з законом»

Модель «Центр відвідування для дітей в конфлікті з законом» (далі – ЦВ) розроблена у рамках проекту «Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні» (РСКЮ) організації «Агрітім Канада», який є проектом технічної допомоги, що фінансується Канадським Міністерством закордонних справ, торгівлі та розвитку.

Основна цільова група ЦВ – неповнолітні, засуджені до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, або звільнені від відбування покарання з випробуванням.

Мета діяльності: організація ресоціалізації неповнолітніх як цілісного процесу, у якому нагляд за їх поведінкою, проведення з ними соціально-виховної роботи пов'язані із наданням необхідних послуг відповідно до виявлених реабілітаційних потреб.

Необхідні послуги обираються за допомогою спеціального інструменту оцінки ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення, що розроблений Державною пенітенціарною службою України за підтримки проекту РСКЮ. Застосування цього інструменту дозволяє побудувати роботу з кожною особою виключно з урахуванням її індивідуальних характеристик, потреб і здібностей з метою усунення факторів, що сприяють її протиправній поведінці.

Ведення випадку здійснюють співробітники підрозділу органу пробації у тісній співпраці з ЦСССДМ, які, у разі потреби, залучають до роботи з неповнолітніми також представників інших державних установ та громадських організацій, які можуть надавати необхідні послуги відповідно до виявлених реабілітаційних потреб за допомогою інструменту оцінки.

Основні переваги у діяльності. На сьогодні робота з неповнолітніми після винесення судом вироку у вигляді покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, або звільнення від відбування покарання з випробуванням зводиться переважно до формального контролю за виконанням засудженими обов'язків, покладених на них судом, перелік яких є досить обмеженим і виконання яких не відповідає їх реабілітаційним потребам, що, у свою чергу, унеможлиблює їх виправлення, подальшу ресоціалізацію та запобігання вчиненню ними нових злочинів. Модель ЦВ була розроблена з метою посилення реабілітаційної функції цих видів покарання. У межах моделі соціально-виховна робота з неповнолітніми спрямована, по-перше, на подолання чинників, які підштовхують їх до правопорушень, з урахуванням їх індивідуальних можливостей та готовності працювати над зміною поведінки, та по-друге, на посилення/розвиток сильних сторін особистості (захисних факторів), які допоможуть підтримати зміни (нову модель поведінки), яких було досягнуто під час роботи з неповнолітніми.

Нині модель успішно впроваджена в чотирьох пілотних містах проекту РСКЮ, а саме у Запоріжжі, Мелітополі, Маріуполі та Івано-Франківську. У першому кварталі 2016 року ЦВ відкрито у Львові, планується відкриття центрів у Києві та Одесі. Співробітники підрозділів органу пробації і ЦСССДМ, залучені до реалізації моделі ЦВ, пройшли спеціальне навчання щодо застосування науково обґрунтованих практик і реабілітаційних програм при роботі з неповнолітніми правопорушниками. Починаючи з 2011 року, в межах моделі у пілотних містах проектом РСКЮ охоплено 276 неповнолітніх.

Орієнтовний алгоритм взаємодії підрозділів Кримінально-виконавчої інспекції (КВІ – органу пробації) та центрів соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді, служб у справах дітей з метою проведення заходів стосовно неповнолітніх які перебувають у конфлікті з законом⁵³

Строк	Дії	Установа	Примітка
1 День	Отримання співробітником підрозділу КВІ (підрозділу пробації) вироку суду щодо неповнолітнього, який засуджений до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, або звільнений від відбування покарання з випробуванням	КВІ (підрозділ пробації)	
Ознайомлення неповнолітнього з порядком та умовами відбування покарання			
1-10 день	Обробка вироку суду; виклик неповнолітнього до підрозділу КВІ (підрозділу пробації) з батьками або особами, які їх замінюють, для ознайомлення з вироком суду, умовами та порядком відбування покарання	КВІ (підрозділ пробації)	У разі ухилення засудженого, звільненого від відбування покарання з випробуванням, від виконання обов'язків, які покладені на нього судом, підрозділ органу пробації реагує відповідно до ст. 166 КВК

⁵³ Розроблено у рамках проекту «Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні» (РСКЮ) організації «Атрітім Канада» спільно з Міністерством соціальної політики України та Державною пенітенціарною службою України. Планується, що порядок взаємодії підрозділів пробації, ЦССДМ та ССД щодо проведення соціально-виховної роботи та реалізації пробаційних програм з неповнолітніми, які засуджені до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, звільнених від відбування покарання з випробуванням, буде затверджено спільним наказом у 2016 році.

Строк	Дії	Установа	Примітка
1-25 день	Збір інформації для заповнення форми оцінки ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення (форма оцінки)	КВІ (підрозділ пробації)	Відвідування місця проживання неповнолітнього може відбуватися спільно з представниками ЦССДМ, служби у справах дітей (за попереднього домовленістю)
	Ознайомна зустріч співробітника КВІ (підрозділу пробації) з неповнолітнім та його батьками/особами, які їх замінюють	КВІ (підрозділ пробації), суб'єкти, що надають соціальні послуги	
25-26 день	Збір інформації для заповнення форми оцінки, направлення запитів до установ, організації, суб'єктів, що надають соціальні послуги (навчального і медичного закладів, правоохоронних органів, служби у справах дітей, ЦССДМ, громадських організацій тощо), у полі зору яких перебуває неповнолітній;		
	Відвідування місця проживання неповнолітнього за згодою батьків або осіб, які їх замінюють, школи (за потреби)		
Заповнення форми оцінки і складання плану індивідуальної роботи з неповнолітнім			
25-26 день	Заповнення співробітником підрозділу КВІ (підрозділу пробації) форми оцінки	КВІ (підрозділ пробації), суб'єкти, що надають соціальні послуги	
26-30 день	Аналіз заходів, зазначених у банку ресурсів (Додаток 1.1), які можуть сприяти усуненню або зменшенню впливу криміногенних факторів ризику, виявлених під час оцінки, з метою складання проекту індивідуального плану роботи з неповнолітнім. Зустріч співробітника КВІ (підрозділу пробації) із неповнолітнім з метою позначення проблем, над якими неповнолітній готовий працювати, обговорення з ним цілей і шляхів їх досягнення; обговорення та узгодження індивідуального плану роботи	КВІ (підрозділ пробації)	У разі необхідності, якщо неповнолітній має певні індивідуальні характеристики (наприклад, проблеми з фізичним/психічним здоров'ям тощо), які слід урахувати при наданні послуг, співробітник підрозділу пробації проводить зустріч з тими суб'єктами (надавачами послуг), що мають ресурси для задоволення потреб неповнолітнього, та складається проект плану індивідуальної роботи з неповнолітнім

Строк	Дії	Установа	Примітка
30 день	За потреби направлення до ЦСССДМ повідомлення/інформації про неповнолітнього, який перебуває на обліку підрозділу органу пробації за формою, затвердженою наказом Міністерства соціальної політики України від 09.07.2014 № 450, а також стислого опису результатів оцінки ризиків неповнолітнього до центрів	КВІ (підрозділ пробації)	Стислий опис результатів оцінки ризиків неповнолітнього оформляється як додаток до повідомлення
Проведення соціально-виховної роботи відповідно до плану індивідуальної роботи. Перенаправлення до надавачів послуг (за потреби)			
Одразу після проведення оцінки і складання плану індивідуальної роботи, але не пізніше 30 дня з моменту поставлення на облік	Проведення соціально-виховної роботи з неповнолітнім відповідно до плану індивідуальної роботи	КВІ (підрозділ пробації)	
За потреби, після проведення оцінки і складання плану індивідуальної роботи (та при подальшому перегляді плану й оцінки)	За потреби, направлення неповнолітнього для отримання додаткових послуг (які не можуть бути надані підрозділом органу пробації), відповідно до плану індивідуальної роботи, до інших надавачів послуг	КВІ (підрозділ пробації)	Направлення до інших надавачів послуг видається неповнолітньому під його особистий підпис та підпис батьків/осіб, які їх замінюють (за можливості)
Після отримання повідомлення про неповнолітнього та стислого опису результатів оцінки ризиків	Ознайомча зустріч працівника ЦСССДМ з неповнолітнім та його батьками/особами, які їх замінюють у разі якщо така зустріч ще не відбулася, з метою обговорення послуг, які будуть надані за направленням підрозділу органу пробації та які, за потреби, можуть бути надані додатково. Проведення оцінки потреб у соціальних послугах неповнолітнього та його сім'ї. Надання послуг, узгоджених з КВІ (підрозділом пробації) за направленням, а також додаткових послуг, за потреби, залежно від результатів оцінки потреб у соціальних послугах	ЦСССДМ	(У разі направлення неповнолітнього до центру) З метою підвищення мотивації до першого відвідування центру, співробітник органу пробації може бути присутнім на першій зустрічі працівника центру і неповнолітнього (за необхідності та/або бажанням неповнолітнього)

Строк	Дії	Установа	Примітка
Обмін інформацією			
Щоквартально до 5 числа першого місяця кварталу, наступного за звітним періодом	КВІ (підрозділ пробації) інформує ЦСССДМ та служби у справах дітей про поставлення/зняття з обліку засуджених неповнолітніх, вчинення ними нових злочинів під час перебування на обліку, кількість неповнолітніх, направлених до ЦСССДМ для отримання послуг	КВІ (підрозділ пробації)	
Щоквартально до 25 числа останнього місяця поточного кварталу	КВІ (підрозділ пробації) надсилає запити надавачам послуг щодо запланованих заходів та програм на базі цих організацій, до яких можуть бути залучені неповнолітні, та оновлює інформацію, зазначену в Банку ресурсів. КВІ (підрозділ пробації) і ЦСССДМ регулярно обмінюються інформацією щодо організацій, з якими співпрацюють у громаді та які можуть бути залучені до роботи із засудженими неповнолітніми і їх сім'ями	КВІ (підрозділ пробації), суб'єкти, які надають соціальні послуги	Банк ресурсів створюється КВІ (підрозділом пробації) шляхом пошуку надавачів послуг у місцевій громаді та підписання з ними угод про співпрацю
Щоквартально до 25 числа останнього місяця поточного кварталу	ЦСССДМ надають підрозділу КВІ (органу пробації) копію плану групових заходів центру з неповнолітніми та їх сім'ями за формою, поданою в Додатку 1.2	ЦСССДМ	За необхідності
Щоквартально до 5 числа першого місяця кварталу, наступного за звітним періодом	ЦСССДМ інформують КВІ (підрозділ пробації) про кількість охоплених послугами неповнолітніх за направленням, досягнуті результати кожного окремого неповнолітнього, характер їх реагування на надані послуги, рекомендації щодо подальшої роботи з ними за узгодженою формою (Додаток 1.3)	ЦСССДМ	Інформація щодо заходів, проведених спільно з підрозділами органу пробації, не надається
Один раз на рік або за необхідністю до 25 числа останнього місяця поточного року	КВІ (підрозділ пробації) інформує суб'єкти, які надають соціальні послуги, про кількість неповнолітніх, які успішно пройшли індивідуальний план роботи, і досягнуті результати кожного окремого неповнолітнього	КВІ (підрозділ пробації)	

Строк	Дії	Установа	Примітка
<p>Контроль за виконанням індивідуального плану/моніторинг змін у поведінці неповнолітнього</p> <p>Щопівроку</p>	<p>Моніторинг змін у поведінці неповнолітнього відбувається за допомогою аналізу виконання плану та перегляду оцінки. Перегляд оцінки проводиться кожні 6 місяців. Позаплановий перегляд проводиться у випадках отримання нових даних щодо справи неповнолітнього, які можуть значно вплинути на цілі та завдання визначеної роботи з цією особою, або у випадках, коли неповнолітній демонструє значні позитивні чи негативні зміни у своїй поведінці. План індивідуальної роботи коригується залежно від результатів повторної оцінки</p>	<p>КВІ (підрозділ пробації)</p>	<p>Під час перегляду оцінки підрозділ органу пробації вивчає інформацію, отриману від центрів та інших надавачів послуг щодо проведеної роботи з кожним неповнолітнім, звертається по інформацію до інших установ/осіб, у полі зору яких перебуває неповнолітній, робить висновки із власних спостережень за поведінкою неповнолітнього</p>
<p>Завершення роботи з неповнолітнім. Проведення підсумкової оцінки ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення</p> <p>За 30 днів до завершення строку покарання або випробувального терміну</p>	<p>Проводиться підсумкова оцінка ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення. Мета такої оцінки – проаналізувати прогрес неповнолітнього щодо досягнення цілей, визначених у плані індивідуальної роботи, поточну ситуацію стосовно виявлених криміногенних факторів, а також всі інші питання, які є важливими та потребують вирішення на момент закінчення строку перебування неповнолітнього на обліку підрозділу органу пробації</p>	<p>КВІ (підрозділ пробації)</p>	

Додаток 9.1.1.

**БАНК РЕСУРСІВ
(наявних у місцевій громаді)**

Надавач послуг (назва установи/ закладу/ організації)	Контактна інформація (адреса, телефони)	Заплановані заходи на _____ квартал 20__ р.			Категорія ризику													
		Назва заходу	Мета	Дата/час проведення	Стосунки в сім'ї	Освіта, навчання і працевлаштування	Дозвілля та відпочинок	Стосунки з друзями та однолітками	Вживання психоактивних речовин	Особисті якості та поведінка	Стягнення до правопорушень							

Додаток 9.1.2.

Орієнтовний план групових заходів ЦСССДМ
 на _____ квартал 20____ р.

Примітка: у плані зазначаються групові заходи, які заплановані на базі Центру для всіх категорій, з якими працює Центр (включаючи СЖО, волонтерів, інших) та до участі в яких можуть бути залучені неповнолітні засуджені і їх сім'ї.

Назва заходу	Категорія ризику							Дата/час
	Стосунки в сім'ї	Освіта, навчання і працевлаштування	Дозвілля та відпочинок	Стосунки з друзями та однолітками	Вживання психоактивних речовин	Особисті якості та поведінка	Ставлення до правопорушень	

Додаток 9.1.3.

ДОВІДКА ПРО УЧАСТЬ У ЗАХОДАХ ЦСССДМ

_____ за квартал: _____ 20 ____ року

ПІБ неповнолітнього: _____

1. Опис заходів, характеристика участі у них неповнолітнього, результати проведення заходів:

Опис проведених заходів	Характеристика участі неповнолітнього у заходах (рівень вмотивованості до участі, активності, вияв ініціативи, надання позитивного зворотного зв'язку щодо заходу тощо)	Досягнуті результати

2. **Досягнуті загальні результати за вказаний період** (позитивна динаміка в поведінці, набуті знання та навички тощо):

_____

_____

_____

3. **Рекомендації щодо подальшої роботи** (індивідуальні характеристики, обставини тощо, які необхідно враховувати при проведенні подальшої роботи з неповнолітнім):

_____

_____

_____

Директор _____

_____ (підпис)

« _____ » _____ 20 ____ р.

Стадії зміни поведінки

Перша стадія: НЕЗАЦІКАВЛЕНІСТЬ У ЗМІНАХ

- Немає наміру змінити свою поведінку.
- Підліток уникає інформації щодо «проблемної» поведінки.
- Заперечення відіграє величезну роль на цій стадії, сприяючи «застраганню» особи в тій самій ситуації.

На цій стадії підліток не розуміє, що його поведінка спричиняє якісь проблеми, і тому навіть не думає змінити її. Неповнолітню особу цілком задовольняє паління, вживання алкоголю або наркотиків, його/її вага, його/її протиправна поведінка, тощо, вона бачить більше переваг від такої поведінки, ніж недоліків.

Отже, якщо у підлітка не виникає жодних суттєвих проблем, пов'язаних з його поведінкою чи способом життя, то навряд чи він захоче їх змінити.

На цій стадії можуть спонукати до певних роздумів коментарі/прохання/зауваження значущих людей або ж зміни стану здоров'я, втрата стосунків, якісь суттєві проблеми через таку ж звичку або особливості способу життя у значущих близьких чи друзів (наприклад, інфікування ВІЛ чи ІПСШ, передозування, потрапляння у конфлікт з поліцією чи поставлення на облік, отримання судимості тощо).

Дії фахівців на Першій стадії:

- З'ясувати, чи усвідомлює підліток ризику своєї поведінки.
- Простою та доступною мовою подати якомога повнішу інформацію про явище, його причини, наслідки.
- Ознайомити підлітка зі способами зменшення ризику (наприклад, за умов вживання наркотиків – навчання технік попередження інфікування; за умови збудливості та агресивності – технік реалізації агресії у конструктивному варіанті, зокрема через активну фізичну працю чи спорт) та відпрацювати відповідні навички.

Принципи, яких необхідно дотримуватись під час спілкування з отримувачем послуг на цьому етапі:

- Безумовне прийняття підлітка, відсутність моралізаторства.
- Налагодження зворотного зв'язку з підлітком та встановлення довіри, що допоможе взаєморозумінню.
- Допомога в аналізі альтернативних рішень без нав'язування власних позицій.
- Стимулювання підлітка до роздумів та рефлексії.
- Повага до права вибору.

Друга стадія: РОЗДУМИ ПРО ЗМІНИ

- Часто поштовхом слугує якийсь зовнішній чинник.
- Для цього етапу характерна невизначеність, амбівалентність. Людина відчуває себе на роздоріжжі між необхідністю змін, з одного боку, та байдужістю до змін, з іншого боку.
- Немає чіткої рішучості змінити свою поведінку.
- Думає про зміни, але нічого не робить для їх досягнення.
- Характерне сприйняття бажаного за дійсне/самообман, самовиправдовування.

На цій стадії неповнолітня особа усвідомлює, що в нього/неї є проблеми, і починає думати, чи потрібно/важливо вжити заходів для їх вирішення. Щоб зробити це, їй/йому доведеться відмовитися від певної моделі поведінки (наприклад, куріння сигарет або вживання наркотиків), що є звичкою, допомагає їй/йому відпочити або розслабитися. Тобто, необхідно «вийти із зони комфорту», до чого людина, зазвичай, готова не одразу.

Це важко. Навіть якщо неповнолітня особа твердо переконана, що хоче кинути курити або вживати наркотики, змінити поведінку на більш відповідальну, безпечну, вона може засумніватися при цьому, що має достатньо сили волі, щоб зупинитися або зовсім покинути погані звички. На стадії роздумів про зміни важливо розглянути всі переваги та недоліки відмови від звичної, проте шкідливої моделі поведінки.

Дії фахівців на Другій стадії:

- Необхідно допомогти підлітку зробити правильний вибір – зважити всі «ЗА» та «ПРОТИ» способу життя та поведінки, без осуду й моралізаторства продемонструвати необхідність змін заради кращого майбутнього.
- Не варто підштовхувати підлітка до висновків, акцентувати на діях, адже поспіх може спровокувати страх та зворотну реакцію.
- Продовжувати інформувати про ризики та загалом – надавати інформацію про явище і його наслідки.
- З'ясувати причини, що спонукають особу до ризикованої поведінки; це допоможе у розробленні моделі зміни поведінки та способу життя.

Третя стадія: ПІДГОТОВКА ДО ЗМІН

- Починає розуміти, що переваг у зміні способу життя та звичок більше, ніж у збереженні старих моделей поведінки.
- Приймає рішення, тобто має рішучий намір змінити свою поведінку протягом наступних 30 днів.
- Бере на себе зобов'язання змінити поведінку.
- Може зробити незначні кроки назустріч змінам.
- Інформує інших щодо своїх намірів змінити поведінку.

На цьому етапі підліток іноді вирішує, що не варто докладати зусиль, і може залишити цей етап, повертаючись до етапу попередніх роздумів. Якщо неповнолітня особа має намір змінитися і робить рішучі зусилля, щоб змінити поведінку, він/вона швидко рухатиметься вперед до досягнення бажаного.

Дії фахівців на Третій стадії:

- Допомогти підлітку скласти чіткий план дій (або ж перспективний план), а також сприяти у розвитку навичок, завдяки яким стане можливим втілення запланованого у життя.
- Важливо навчити уникати ризикованих ситуацій, які призводять до практик старої поведінки або повернення до колишнього способу життя, відпрацювати навички протидії тиску середовища та оточуючих.
- Необхідно підсилювати мотивацію до змін, заохочувати, підбадьорювати, помічати успіхи.
- Сприяти у попередженні рецидиву (тобто повернення до старого способу життя та ризикованої поведінки).

Четверта стадія: Дії

- Здійснює роботу над своєю поведінкою та докладає зусиль, які б сприяли змінам.
- Отримує переваги від НОВОЇ моделі поведінки та усвідомлює їх, розуміє, що переваги значно перевищують втрати від зміни старої моделі поведінки.
- Ця стадія передбачає дотримання нової моделі поведінки і вжиття для цього різних заходів відповідно до плану щонайменше протягом трьох місяців.
- Ця стадія вимагає найбільше часу та енергії, впевненості та рішучості, а також розвитку додаткових ресурсів (якостей, вмінь тощо).

Зазвичай досить легко вжити певних заходів і дотримуватися плану впродовж короткого часу. Імпульсу, який виник на етапах роздуму та підготовки, спочатку достатньо для підтримки мотивації до змін. Спочатку стимулом може стати певна «новинка» або ті бонуси, що особа отримує, розпочавши цей шлях. Наприклад, людина більше не курить, краще почуває себе, економить кошти та підраховує їх, усвідомлюючи вигоди. Проте час минає, бонуси стають повсякденням і вже набагато важче підтримати цю зміну. Окрім того, підліток може вирішити, що зміни досягнуто, перестати докладати зусиль і, на жаль, не піти далі. Щоб не починати все спочатку, необхідно постійно дотримуватися нової моделі поведінки.

Дії фахівців на Четвертій стадії:

- Продовжувати мотивувати до змін шляхом допомоги у реалізації плану, заохочення успіхів та досягнень підлітка, моральної підтримки.
- Формувати навички самоконтролю, володіння почуттями; підвищувати самооцінку, впевненість у власних силах та позитивному результаті.
- Продовжувати формувати навички безпечної поведінки щодо різних аспектів життя; розвивати цінність здоров'я і благополуччя, допомагати у формуванні життєвої перспективи.
- Сформувати підтримувальне середовище з числа рідних, близьких або ж інших спеціалістів.

П'ята стадія: ПІДТРИМКА ЗМІН

- Дотримується нової моделі поведінки протягом щонайменше півроку.
- Продовжує активно діяти у напрямі змін, намагається уникнути повернення до старої моделі поведінки.

Неповнолітня особа за підтримки спеціаліста повинна буде розробити кілька стратегій, що допоможуть йому/їй залишитися на цій стадії. Наприклад, кидаючи курити, він/вона може уникати інших осіб, що курять, або триматися осторонь від громадських місць, де курить багато людей. Він/вона може змінити свій спосіб життя іншим чином, намагаючись уникнути ситуацій, що асоціюються з курінням. Зрештою, неповнолітня особа звикне до нової поведінки, і їй/йому не доведеться більше розробляти стратегій та докладати так багато зусиль. Відхилення від нової моделі поведінки, зриви, можуть трапитися у поодиноких випадках, наприклад на вечірці, де він/вона скурих/ла лише одну сигарету. Тоді він/вона все ще може повернутися до цього етапу підтримання. Або ж, навпаки, може настільки зневірився через цей випадок, що взагалі припинить спроби змінитися і повернеться до старої моделі поведінки.

Дії фахівців на П'ятій стадії:

- Підтримувати під час криз та сприяти збереженню позитивного результату; мотивувати щодо продовження дій та самовдосконалення.

- Розвивати здібності до рефлексії, самоаналізу, навички відповідальної та адекватної до ситуації поведінки, навчати цікавого і нового.
- На цьому етапі дуже корисні групи взаємопідтримки для тих, хто намагається подолати таку ж проблему.

РЕЦИДИВ

- Повернення до старої моделі поведінки.
- Зрив може відбутися на будь-якому етапі, починаючи від прийняття рішення (стадія Третя: ПІДГОТОВКА ДО ЗМІН).

Те, на якій стадії опиниться молода людина після зриву, залежить багато в чому від того, як він/вона сприйме цю невдачу. Наприклад, якщо він/вона повірить, що всі його/її зусилля були марними і знову потрібно починати все спочатку, то, найімовірніше, він/вона знову опиниться на Першій стадії НЕЗАЦІКАВЛЕНОСТІ У ЗМІНАХ.

Якщо ж людина знає, що рецидив є частиною процесу відновлення і просто потрібно проаналізувати, чого цей досвід вчить, то, цілком ймовірно, людина продовжить зі стадії ДІЙ та швидко перейде на стадію ПІДТРИМКИ ЗМІН – дотримання нової моделі поведінки. Ось чому дуже важливо підготувати людину до того, що зрив можливий, людина має розуміти, що він може бути частиною процесу, і вона не повинна здаватися, зловживати знову, адже з кожним РЕЦИДИВОМ шлях до змін стає складнішим.

Дії фахівців у випадку РЕЦИДИВУ:

- Пояснити, що головне – зробити правильні висновки та продовжувати діяти. Необхідно допомогти підлітку зважити ресурси та повернутися до реалізації плану, внести в нього необхідні зміни.
- Підтримувати мотивацію, відновити віру в себе, створити для підлітка ряд успішних ситуацій, допомогти набутти позитивного досвіду у певній справі, отримати позитивні емоції.

Переглянути, чи сприяло середовище змінам, що необхідно змінити, якими ресурсами збагатити підлітка, щоб надалі зрив не відбувся.

Автори:

Аносова А. В. – канд. пед. наук (частина II, розділ 7),
Безпалько О. В. – докт. пед. наук, професор (частина II, розділ 3),
Виноградова О. А. (частина II, розділ 8.),
Грицевич О. В. (частина II, розділ 3),
Журавель Т. В. – канд. пед. наук, доцент (частина II, розділ 6 та 9),
Кияниця З. П. – канд. пед. наук (частина I),
Луценко І. В. (частина II, розділ 5),
Лях Т. Л. – канд. пед. наук, доцент (частина II, розділ 8),
Новохатня К. А. (частина II, розділ 9),
Носач І. В. (частина II, розділ 4),
Остролицька Л. І. (частина II, розділ 5),
Петрович В. С. – канд. пед. наук, доцент (частина II, розділ 6),
Петрович Ж. В. – докт. пед. наук, професор (частина I),
Петушкова Л.А. (частина II, розділ 2),
Пилипас Ю. В. (частина II, розділ 1),
Цюман Т. П. – канд. пед. наук, доцент (частина II, розділ 6).

Рецензенти:

Колбаса Р. С. – директор Департаменту захисту прав дітей та усиновлення
Міністерства соціальної політики України
Пінчук І. М. – канд. педагогічних наук, начальник Управління профілактики
соціального сирітства Міністерства соціальної політики України
Суліма О. В. – начальник Управління у справах людей похилого віку та надання
соціальних послуг Міністерства соціальної політики України

Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми

посібник у 2-х частинах

Частина друга

ОЗНАКИ ВРАЗЛИВОСТІ ТА СПЕЦИФІКА ПІДТРИМКИ СІМ'Ї І ДИТИНИ

Підписано до друку 05.03.2017 Формат 70x100/16

Умовн.-друк. арк. 32,08. Умовн.-вид. арк. 37,85

Папір крейдований матовий. Тираж 5000

Оригінал-макет та друк: ТОВ «ОБНОВА КОМПАНІ»

Адреса: Україна, 03067, м. Київ,

вул. Машинобудівна, 50/А